

Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Politikatudományi Doktori Iskola

KOVÁTS ESZTER

ELLENSÉGKÉP, HEGEMÓNIA ÉS REFLEXIÓ

A gender fogalmának tartalma és funkciója
az Orbán-rezsim és a német radikális jobboldal politikájában

A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Témavezető: Prof. Dr. Fleck Zoltán

DOI: 10.15476/ELTE.2021.168

Budapest, 2021

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A 2010-es évek kezdete óta Európa-szerte és globálisan is olyan társadalmi mozgalmak jelentek meg, melyek a gender fogalma ellen agitálnak. Az alulról szerveződő és/vagy egyházakhoz és/vagy szélsőjobboldali vagy jobboldali populista pártokhoz köthető mozgósítások kontextustól függően különböző ügyek ellen szerveződnek: a társadalmi nemek tudománya (*gender studies*), illetve annak közfinanszírozása, a nemek közötti társadalmi egyenlőség kérdésének főáramba terelése (*gender mainstreaming*),¹ nők reprodukciós jogai, a nemi alapú erőszak² megelőzése és felszámolása, a szexuális orientációval és nemi identitással kapcsolatos jogkiterjesztések és követelések – például az azonos neműek házassága, a szexuális és nemi kisebbségekkel kapcsolatos érzékenyítő oktatási programok –, valamint az új reprodukciós technológiák. Ami ezeket az ügyeket összeköti, az a „genderideológia”, a „genderelmélet” vagy a „genderizmus” vádja az ellenzői részéről. Ezért a szakirodalom túlnyomórészt genderellenes vagy antigender-mozgalmakként utal a jelenségre.

Magyarországon a legtöbb európai országhoz képest későn, 2017 február–márciusában került reflektorfénybe a „genderideológia” témája. Ráadásul (és ez is eltérés a legtöbb országhoz képest) itt a kormányzat, valamint a kormányzathoz kötődő média és szervezetek részéről érkezett a támadás. A közbeszéd szintjén közben már itthon is évek óta jelen volt a téma. 2008-ban egy, a társadalmi nemek kérdéskörével is foglalkozó történelemtankönyv, 2010-ben pedig az óvodai nevelés tartalmával, illetve azon belül a nemi sztereotípiákkal szembeni küzdelemmel kapcsolatos jogszabály kapcsán jelent meg először a közbeszédben, azóta is időről időre felbukkant a nyilvánosságban. 2015 decemberében Kövér László házelnöknek a „genderörületet” ostromozó beszéde miatt került a kifejezés a köztudatba. A hír kapcsán, hogy az ELTE-n társadalmi nemek tanulmánya mesterképzés indul, valamint az Európa Tanács nők elleni és családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról szóló egyezménye (Isztambuli Egyezmény) ratifikációjának kilátásba helyezése kapcsán merült fel a „genderideológia” vádja a kormányzat, a kormányközeli szervezetek, illetve a kormánymédia részéről 2017 első negyedében, majd kulminálódott 2018 augusztusában, amikor a kormány bejelentette,

¹ „[A] gender mainstreaming stratégia (...) röviden azt jelenti, hogy a nemek közötti egyenlőség szempontját minden szakpolitikai intézkedésnél mérlegelni kell, a döntéshozatal minden szakaszában és annak minden szintjén. (...) Az emberek – férfiak és nők – egyenlősége jegyében éppen különbözőségükre vagyunk tekintettel.” (Betlen et al. 2009: 7)

² A két nem közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyokban gyökerező, például az elsősorban nőket érintő szexuális erőszak vagy családon belüli erőszak.

hogy törölni szándékozik az akkreditált képzések listájáról a társadalmi nemek tudománya mesterszakot. Erre végül még az év októberben sor is került, egy kormányhatározat révén. A magyar országgyűlés a koronavírus-járvány első hulláma idején, 2020 májusában megszavazott egy politikai nyilatkozatot arról, hogy nem ratifikálja az Isztambuli Egyezményt, és törvénybe iktatta, hogy bevezeti a „születési nem” mint megváltoztathatatlan adat rögzítését az anyakönyvi nyilvántartásban. 2020 decemberében a 9. módosítás keretében belekerült az Alaptörvény szövegébe, hogy „az anya nő, az apa férfi”, valamint egy rendelkezés, miszerint védeni kell a gyermekek jogát a biológiai nemüknek megfelelő identitáshoz. 2021 júniusában pedig az Országgyűlés elfogadta az ún. gyermekvédelmi törvényt, amely a pedofília büntethetőségének szigorítása mellett tiltja a homoszexualitás és a transzneműség ábrázolását reklámban, illetve iskolai oktatás keretében. Ezeket az intézkedéseket a kormányzat a „genderideológia” sürgető fenyegetésével indokolta.

Németországban is egy párt a legfontosabb szereplője a gender fogalma elleni jobboldali mozgósításoknak, mégpedig az *Alternative für Deutschland* („Alternatíva Németországnak”, AfD). 2013-as megalakulása óta a migráció kérdése mellett a párt legfontosabb témái: a gender mainstreaming, a gender studies közfinanszírozása, a szexuális és nemi kisebbségek jogai, valamint a nőket és az „összes nemet” láthatóvá tévő nyelvhasználat, összekapcsolódva egy konzervatív család- és emberképpel a nők és férfiak kívánatos nemi szerepeire vonatkozóan. Bár kisebbségi és ellenzéki pozícióból, de a Fideszhez hasonlóan az AfD is egy tágabb hálózatba ágyazva fejt ki genderellenes tevékenységét és diskurzusát: a konzervatív jobboldalhoz képest radikálisabb, új kulturális hegemoniát létrehozni kívánó értelmiségiekből, folyóiratokból, szervezetekből álló, úgynevezett új jobboldali hálózat részeként működik. Azonban míg Magyarországon a nyugat-európai és észak-amerikai törekvésekre hivatkozik a genderellenes jobboldal, Németországban az AfD a német progresszív pártok szakpolitikai kezdeményezéseire reagál, például a nemi önmeghatározás és a nemileg semleges nyelvhasználat szorgalmazására.

Magyarországon a 2010 óta regnáló kormányzat és a hozzá kötődő szervezetek egyébként ellenségképeivel kapcsolatban számos kutatás született. A „genderideológiával” kapcsolatos átfogó empirikus elemzés még nem készült. Az AfD és a német új jobboldal különböző szereplőinek genderfogalommal kapcsolatos diskurzusát és politikáját már feltárták, de a tanulmányok a jelenséget jellemzően nemzeti keretben tárgyalják, és a helyi

politikai sajátosságokból magyarázzák. A két nemzeti diskurzuskoalíció beszédmódjában – látszólag egymástól függetlenül – hasonló nyelvi elemek és követelések jelennek meg. Korábbi kutatások kimutatták, hogy a genderellenes diskurzus transznacionális jelenség, és szereplői nemzetközi hálózatokban működnek. Ezért a csak a nemzeti kontextusra szorítkozó, ún. módszertani nacionalista megközelítésmódok óhatatlanul hiányosak maradnak. Egy összehasonlító elemzés révén azonban új ismeretekhez juthatunk mindkét párt (illetve radikális jobboldali hálózat) politikájáról és a genderellenesség transznacionális jelenségéről is, illetve annak összefonódásáról tágabb politikai célkitűzésekkel.

A különböző jobboldali pártok és mozgalmak programja és támogatottsága kapcsán már évtizedek óta kutatják a gender szerepét, vagyis azt, hogy a két nem közti társadalmi viszonyokkal kapcsolatos elképzelések hogyan alakítják e pártok politikai és közpolitikai gyakorlatát, és hogy ezek a gyakorlatok hogyan termelik újra, vagy épp változtatják meg a két nem közötti hierarchikus viszonyokat. A „gender” szerepe azonban – vagyis a fogalom maga mint politikai viták tárgya – csak az utóbbi években került a politikatudomány látóterébe, annak kontextusában, hogy az erősödő jobboldali populista és radikális jobboldali pártok Európa-szerte rácsatlakoztak az eredetileg egyházi gyökerű genderellenességre.

A tematikák és technikák transznacionális diffúzióját a mozgalmakutatás eszközkészletével igyekeztek megragadni a kutatók; a főként posztstrukturalista megközelítésben működő gender studies felől érkező politológusoknál pedig a genderellenesség kutatása jellemzően annak vizsgálatára szorítkozik, hogy a jobboldal hogyan konstruálja meg a fenyegető genderideológia képét, és hogyan legitimálja ezzel a kisebbségek elnyomását. Közös ezekben az elemzésekben, a normatív megközelítésen túl, hogy a kínálati oldalra fókuszálnak: a radikális és genderellenes jobboldal szereplőit, azok hálózatait, mozgósítási stratégiáit és ideológiai ajánlatát elemzik. A keresletet (vagyis azt, hogy van-e társadalmi igény ezekre a mozgalmakra, illetve e pártok ajánlataira, és ha van, akkor az miből táplálkozik) vagy a kínálat derivátumának tekintik (a jobboldal konstruálja meg a valóságértelmezéseket, végzi a sérelmek kulturális keretezését, illetve adott esetben más sérelmek genderre projektálását), vagy pedig szociálpszichológiai jelenségekre, idejétmúlt, modernitásellenes attitűdökre vezetik vissza: például a nők és a szexuális kisebbségek alsóbbrendűségébe vetett hitre, a patriarchális és heteroszexuális privilégiumok megtartásának vágyára, az előjogok

elvezítésétől való félelemre. A normatív alapállásból és a kínálati fókuszából adódik, hogy jellemzően nem képezi a vizsgálódás tárgyát, hogy a jobboldali genderellenesség milyen viszonyban áll a gender fogalmával dolgozó aktivista, közpolitikai és tudományos trendekkel. Közös a domináns értelmezésekben az is, hogy egyenlőségjelet tesznek a gender és a „gender” közé, vagyis pontosan illeszkedő kontinuitást látnak a régi (antifeminista, homofób, 68-ellenes, ún. tradicionális nemi szerepeket propagáló) küzdelmek és a mai genderellenesség között, a gender fogalmának explicit említését pusztán a jelen körülményeire aktualizált kommunikációs elemnek tekintve; arra utalva, hogy a nők és férfiak egyenlőségével nyíltan szembe fordulni már nem lenne politikailag korrekt, helyette a genderideológiát és az ún. genderfeministákat támadják. Ezek a megközelítések nem tudják megmagyarázni, hogy a gender fogalma miért alkalmas politikai mobilizációra. Azt láttam, hogy a németországi, valamint a transznacionális genderellenességről szóló, túlnyomórészt az erős konstruktivista hagyományból táplálkozó gender studies irodalom a jelenség számos aspektusáról nem tud számot adni. Sőt, hogy ez az irodalom az erősen normatív fókusz miatt nemcsak elsiklik bizonyos összefüggések felett, de a tudomány világában maga is újratermeli azt a polarizációt, amelyet vizsgál, és amelyet a szélsőjobboldal esetében bírál.

A korábbi kutatások vakfoltjai alapján fogalmaztam meg a kutatási kérdéseimet, és állítottam össze egy azok megválaszolására alkalmas módszertant. Amikor a gender fogalmát analitikus értelemben használom, akkor idézőjel nélkül szerepeltetem (gender), amikor viszont a jobboldali diskurzus számos, a dolgozatban kifejtendő jelentését értem alatta, akkor idézőjellel jelölöm („gender”).

2. A dolgozat kutatási kérdései

A dolgozat a következő kérdésekre kereste a választ:

1. Mi a „gender” *tartalma* az Orbán-rezsim és a német radikális jobboldal diskurzusában? Milyen egyéb témákkal fonódik össze? Milyen viszonyban vannak ezek a tartalmak az ún. progresszív oldal követeléseivel?
2. Hogyan váltak az intézményes jobboldali politikai szereplők és az új jobboldali értelmiség a genderellenes diskurzus fő szereplőivé a két országban? Milyen tényezők befolyásolták a szerepvállalásukat?

3. Milyen viszonyban van a magyar kormányzati genderellenes diskurzus a német új jobboldalival? Milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel, mind az érvek, mind a szervezeti összefonódások tekintetében? Milyen hatással van az, hogy Magyarországon (alkotmányozó) kétharmados pozícióból, míg Németországban ellenzékéből küzdenek a politikai szereplők a „gender” ellen? A hasonlóságok, a különbségek, az összefonódások mit árulnak el a két jobboldali formáció tágabb politikai törekvéseiről, és mit a genderellenesség transznacionális jelenségéről?

4. Mi a genderellenes diskurzus *funkciója* a két vizsgált politikai diskurzusközlés rövid távú és hosszú távú politikai céljai elérése szempontjából? Egyszerűbben: miért „gendereznek”?

5. Milyen diszkurzív környezetbe érkezik a genderellenes diskurzusuk? Mi ad az állításaiknak empirikus hihetőséget? Miért rezonálhat? Vagyis: miért „genderezhettek”?

A kérdések megválaszolásához vegyes módszertanra volt szükség. Vegyes először is diszciplinárisan: a politikatudomány, a politikai szociológia, a társadalom- és a genderelméletek megközelítéseit és eredményeit mozgósítottam.³

Másodsorban, vegyes módszertant láttam szükségesnek a vizsgálat alá vont adatok típusa tekintetében is, az érvényesség növelése érdekében: adatnak tekintetem egyrészt a politikai kontextust, illetve folyamatokat; másrészt a radikális jobboldal szereplőinek saját értelmező kijelentéseit/írásait a témával kapcsolatban (diagnózis felállítása, tétek és teendők meghatározása); harmadrészt a progresszív oldal azon törekvéseit, amikre a jobboldalon hivatkoznak, amikre (állítólag) reagálnak; továbbá adatnak tekintetem mindkét ország esetében a másik vizsgált ország politikai folyamatait és diskurzusait. Mindez együtt képezi az empirikus mintát.

Harmadsorban, vegyes a dolgozat módszertana abban a tekintetben is, hogy empirikus és elméleti megismerési utakat kombinál a kérdések megválaszolásához. A gender fogalmának átpolitizálódásának politikai folyamatát és benne a politikai aktorok szerepének erősödését összehasonlító perspektívában rekonstruáltam. Az oksági kapcsolatok pontosabb megértése céljából a folyamatkövetés módszeréhez (*process tracing*) nyúltam. A vizsgált magyar és német szereplők genderellenes keretezéseiből a minta összeállításához, valamint az empiria és az elmélet, az adatgyűjtés, az adatelemzés,

³ A témával kapcsolatban szembekerültem politikai gazdaságtani, nyelvészeti, neveléstudományi, pszichológiai és biológiai kérdésekkel is, de ezekkel kompetencia hiányában nem foglalkoztam mélyebben.

és a mintából nyerhető elméleti magyarázatok közti dialektikus kapcsolat fenntartásához a megalapozott elmélet (*grounded theory*) megközelítését használtam. Annak meghatározására, hogy a vizsgált szereplők milyen tartalmat tulajdonítanak a „gender”-nek, a legrelevánsabb keretezések vizsgálatát keretelemzéssel (*frame analysis*) végeztem. A főbb kereteket, amennyiben lehetett, összevettem a valós progresszív törekvésekkel, illetve kapcsolódó társadalomelméleti és empirikus kutatások összefüggésében elemeztem. Végül a politikai folyamatok és a keretek értelmezése alapján összesítettem a „gender” funkcióit a német új jobboldal és az Orbán-rezsim politikájában, és levontam az elméleti következtetéseket.

Abból indultam ki, hogy a politikai folyamat és a keretek, valamint a keretek és az azok rezonanciájához szükséges diszkurzív lehetőségstruktúrák *együttes* vizsgálata, vagyis egy gyenge konstruktivista megközelítés pontosabb képet rajzol a genderellenesség jelenségéről, mint azok az erősen normatív, posztmodern konstruktivista megközelítések, amelyek a témával kapcsolatos irodalmat uralják.

A dolgozat célja az volt, hogy a német és a magyar jobboldali genderellenes diskurzusok tartalmának és politikai funkcióinak összehasonlító feltárásával hozzájáruljak a magyar és a német politikai genderellenesség pontosabb megértéséhez, és szempontokkal szolgáljak a genderellenesség jelenségének a magyar és német kontextuson potenciálisan túlmutató magyarázatához.

3. A dolgozat felépítése

Az első részben áttekintem a transznacionális genderellenes mozgalmakkal kapcsolatos szakirodalmat. Elsőként a gender és a genderellenesség fogalmait tisztázom. Utóbbival kapcsolatban külön részt szentelek a kritika és a lejárás megkülönböztetésének, amelyek a meglévő szakirodalomban normatív okokból gyakran összeesznek. Ezt követően felvázolom a transznacionális genderellenesség eredetét és kronológiáját, valamint a genderellenes mozgalmak és pártok közötti átfedésekkel kapcsolatos megközelítéseket. Utána kritikai megközelítésben ismertetem a jelenséggel kapcsolatos főbb értelmezéseket, azok eredményeit és vakfoltjait, majd megfogalmazom, hogy az eddigi kutatások milyen kérdéseket hagytak nyitva, és az én dolgozatom ezekből melyek megválaszolására vállalkozik.

A második, módszertani fejezetben ismertetem az ontológiai és episztemológiai kiindulópontjaimat, valamint a kutatási kérdéseimet, majd megindokolom, hogy miért döntöttem összehasonlító elemzés mellett: hogy miért végzek összehasonlítást, hogy miért Németországot és Magyarországot hasonlítom össze, továbbá, hogy miért az ellenzékben, illetve kormányon lévő radikális jobboldal a vizsgálatom tárgya. Következő lépésben ismertetem a folyamatkövetés (*process tracing*), a megalapozott elmélet (*grounded theory*) és a keretelemzés (*frame analysis*) módszertanát, valamint azt, hogy ez a módszertani csomag hogyan segítette a minta összeállításában, elemzésében és az oksági kapcsolatok feltárásában. A módszertani fejezetet kutatásetikai blokkal zárom.

A harmadik részben az empirikus anyagot elemzem. Először ismertetem azt a három kulcsfogalmat, amelyek az empiria alapján kirajzolódtak a „gender” politizálásának funkcióról a két jobboldali diskurzukoalíció politikájában: ellenségkép, hegemonia és reflexió. Azután ezek mentén, ezek segítségével elemzem a német és a magyar genderellenes jelenség kronológiáját és témáit, illetve a folyamatot, ahogyan a német új jobboldal és a magyar kormányzat váltak a nemzeti diskurzus fő alakítóivá. Ezt követően ismertetem a négy tartalmi keretet: a „nemek összemosása”, az „ideológia”, az „elnyomás” és „válság” kereteit. Ezeket a releváns társadalomelméleti és empirikus kutatások tükrében elemzem, a német–magyar kontextuális különbségek és hasonlóságok összevetésével, megvizsgálva a diszkurzív keretfeltételeket, valamint azt, hogy mi kölcsönöz a kereteknek empirikus hihetőséget. Végül összefoglalom az összehasonlító folyamat- és keretelemzés elméleti tanulságait a három funkció mentén.

4. A „gender” politizálódási folyamatának összehasonlítása

Németországban a genderellenes diskurzus 2005–2006-ban indult, mozgalmi, új jobboldali értelmiségi és pártpolitikai képviselője pedig 2013–2014-től. Magyarországon a téma 2008-tól fogva volt sporadikusan jelen; a kormányzat, valamint a kormányközeli értelmiségiek és média pedig 2017-től kapta fel a témát.

A politizálódási folyamat elemzéséből kiderült, hogy a „gender”-rel tematizált ügyek között nagy az átfedés. A gender mainstreaming és a gendernyelv specifikusan német témáknak számítanak, Magyarországon nem jelennek meg. Az elsőnek a kontextuális oka az, hogy Németországban a CDU és a CSU, vagyis középpjobboldali pártok voltak hatalmon 2005-től 2021-ig, szövetségi szinten és több tartományban is progresszív

pártokkal koalícióban, míg Magyarországon 11 éve a Fidesz–KDNP kormányoz, és nincs szó a gender mainstreaming gyakorlatba ültetéséről. A másodiknak pedig nyelvi oka van: a magyar nyelv nem alkalmas olyan jellegű progresszív politizációra, amivel szemben a jobboldal tiltakozhatna. Specifikusan magyar téma az Isztambuli Egyezmény, amelynek Németországban végül zökkenőmentesen zajlott a ratifikációja. Amikor az AfD tartományi parlamenti szinten tiltakozott a ratifikáció ellen, akkor azt arra hivatkozva tette, hogy a nők testi integritására a migránsok jelentik a veszélyt. Azonban a többi téma közös: gender studies, azonos neműek közötti házasság, a gyerekek szexuális felvilágosítása és érzékenyítése, valamint a transzneműek és magukat nem bináris neműnek vallók követelése. És nemcsak az ügyek közösek, hanem a felhozott érvek is; még a megjelölés (genderörület), a történelmi analógiák (kommunizmus és náciizmus) és a metaforák (trójai faló) is egyeznek. Igaz ez azokra az esetekre is, amikor az ügyek nincsenek minden szempontból átfedésben: a gender mainstreaminggel szemben felhozott fő német érv, vagyis az, hogy az csak a felszínen szól a nők jogairól, de valójában a nemek sokféleségét akarja bevezetni, Magyarországon az Isztambuli Egyezménnyel kapcsolatban merül fel.

A Fidesz–KDNP és az AfD diskurzusát összevetve megállapítható, hogy az AfD több kérdésben liberálisabb álláspontot képvisel a magyar kormánykoalícióhoz képest. Egyrészt az AfD nem közvetít a homoszexualitással kapcsolatban negatív üzeneteket, illetve nem üt meg politikai célból homofób hangot, szemben a Fidesz–KDNP-vel. Másrészt nem tekintik propaganda szülte jelenségnek azt, hogy a kiskorúak egy része a többségtől eltérő orientációt fedez fel magában, amikor ráébred a saját szexualitására. Harmadrészt a transzneműséget az AfD csak a kiskorúak tekintetében utasítja el, illetve annak vonatkozásában, hogy a progresszív pártok kivennék az orvosi és pszichológiai jóváhagyást a nemváltoztatási eljárásból; a Fidesz–KDNP 2020 májusában a nagykorúaktól is elvette a nem jogi megváltoztatásának lehetőségét. Ami még lényeges különbség, hogy Németországban ténylegesen hangoztatott progresszív politikai követelésekre reagál a radikális jobboldal, mégpedig kisebbségből, míg Magyarországon a kormányzó koalíció a nyugat-európai és észak-amerikai jelenségeket politizálja, használja az ellenzékkel szemben illetve a tudomány szabadságába való beavatkozás legitimálására, a kisebbségeket megbélyegzésére, ellenségképzésre, tágabban pedig egy új kulturális hegemonia és az illiberális demokrácia kiépítésére. Mindeközben az AfD, illetve a német új jobboldal példamutatónak tartja Orbán „gender”-politikáját. Ezt láttuk

a gender studies mesterszakok megszüntetése, a 9. alaptörvény-módosítás és a „pedofiltörvény” recepciója kapcsán is.

Az AfD (és a német új jobboldali értelmiség), valamint az Orbán-rezsim ugyanolyan diszkurzív stratégiát követ a „gender”-rel kapcsolatban, az eltérések nem ideológiaiak, hanem a politikai pozíció (kisebbség kontra alkotmányozó többség) által meghatározottak. Továbbá, ami az egyik országban történik, az a másik ország új jobboldali „gender”-politikájában diszkurzív keretfeltételként jelenik meg: az Orbán-rezsim belpolitikailag hasznosítja a centrumországokban, köztük Németországban, ténylegesen jelentkező LMBT-követeléseket; polarizáló retorikájának és válságnarratívájának ezek a hivatkozások kölcsönöznek empirikus hihetőséget. A német új jobboldal számára pedig az Orbán-rezsim a bizonyíték arra, hogy „van alternatíva.”

A két ország esetét vizsgálva az is kirajzolódott, hogy a genderellenesség jelenségét nem lehet sem mozgalom–ellenmozgalom (és kapcsolódó politikai szövetségeseik), sem mozgalom kontra állam keretben értelmezni. A jelenség ily módokon való konceptualizálása fontos szervezeti szempontokat hagy na figyelmen kívül. Például, az állam aktív szereplője lehet a genderellenességnek: így van ez Magyarországon és több más országban is. Másrészt, a különböző szereplők váltogathatják is a szerepeiket, vagy több szerepet is betölthetnek egyszerre (például lehet valaki egyszerre propagandaújságíró és értelmiségi, konzervatív NGO vezetője és radikális jobboldali párt politikusa). Harmadrészt, a különféle mozgalmi, szubkulturális és pártpolitikai szereplők gyakran ugyanazoknak a nemzeti vagy nemzetközi hálózatoknak a tagjai. A magyar esetben nem független civil szervezetek kooptálása zajlik, hanem vagy kifejezetten az állam által alapított szervezetekről (GONGO-król) van szó, vagy olyan szervezetekről, amelyek ideológiailag egy platformon állnak a kormánnyal, és emiatt – legalábbis a „gender”-ügyekben – természetes szövetségesei a kormánynak. Az állam és társadalom, illetve az állam és a civil társadalom viszonyának újradefiniálása zajlik, mindezzel kapcsolatban még fejlesztendő a fogalmi eszköztár. Konkrét kérdésfelvetéseimhez ezért –a kifejezetten mozgalmakra kialakított fogalmi apparátus vagy a párt- és kormányzatfókusz alternatívájaként – a diskurzuskoalíció fogalmát javasoltam, hogy a „gender”-ügyben szövetségre lépett, heterogén szereplői konstellációt megragadjam.

5. A keretelemzés eredményei

Négy tartalmi keretet elemeztem a német és a magyar radikális jobboldali genderellenes diskurzusközpont beszédmódjában: a „nemek összemosása”-, az „ideológia”-, az „elnyomás”- és a „válság”-keretet. Ezek indoklásait (alkereteit) értelmezem, és összevetem a valós progresszív genderaktivizmus és a gender studies trendjeivel, a releváns társadalom- és genderelméletek tükrében. Utóbbihoz eklektikus elméletadást alkalmaztam, vagyis az empiriához kerestem elméleteket; olyanokat, amelyek magyarázattal tudnak szolgálni egyrészt a két esettel kapcsolatban, másrészt a két nemzeti eset közötti hasonlóságokat és különbségeket illetően, harmadrészt azzal kapcsolatban, hogy mi adja a két radikális jobboldali szereplőkonstelláció genderellenes politikájának és diskurzusának az empirikus hihetőségét.

Az első keret a „gender”-rel kapcsolatban a nemek összemosásának vádja. Arra voltam kíváncsi, hogy mennyiben vonatkozik a vád (1) a nők és férfiak egyenlőségével, (2) a homoszexualitással és (3) a transz- és nem bináris neműséggel kapcsolatos kérdésekre. Korábbi kutatásokkal összhangban én is azt találtam, hogy csak elvétve problematizálják „gender” alatt a nők és férfiak közötti egyenlősége ügyét. A homoszexualitás is viszonylag ritkább értelmezés; ha előfordul, akkor elsősorban az azonos neműek közötti házasságot és/vagy az azonos nemű párok általi örökbefogadást kötik a „genderideológiához”, nem pedig az azonos neműek közötti vonzalmat magát. A két vizsgált diskurzusközpont a „genderideológia” kifejezését konzekvensen a transzneműségre és a nem bináris, egyénileg eldöntött nemi identitásokra érti. Mindeközben a kurrens feminista és LMBT-politikában is különböző dolgokat értenek a szereplők gender alatt, például a női–férfi nemi szerepeket vagy szubjektív nemi identitást. Négy alkeretet azonosítottam annak alapján, hogy hogyan függ össze a jobboldali genderellenes szereplők számára a női–férfi nemi szerepek kulturális konstruáltságaként értelmezett gender és a nemi identitás, illetve annak dekonstruálásaként felfogott gender: (1) a régi gender jó, az új rossz; (2) a régi és új gender egyaránt rosszak; (3) a nők és férfiak egyenlőségének szorgalmazása törte a transzneműséghez vezető utat; (4) trójai falóról van szó: a nők és férfiak közötti egyenlőségre való hivatkozás félrevezetés, a cél a transzneműség bevezetése, illetve a nemek felszámolása.

A második keret az ideológia vádja, ami – a nemek összemosásával együtt – minden országban, ahol jelen van a genderellenesség, a fő értelmezés, tekintve, hogy az egész

diskurzus a genderizmus, a genderelmélet, a genderideológia fogalmai köré szerveződik. Elsősorban a gender studies ügye kapcsán fogalmazódik meg az ideológia vádja mindkét országban, másodsorban a gyerekek szexuális felvilágosítása, illetve LGBT-kérdésekre való érzékenyítése kapcsán. Az ideológia fogalmát a szereplők nem dolgozzák ki, nem utalnak a több évtizedes ideológiakritikai irodalomra. Ideológiáról jellemzően annak hétköznapi értelmében beszélnek: manipulációs célú, hamis tudást értenek alatta. A genderideológiát hol totalitárius rendszerek ideológiáihoz hasonlítják, hol vallási meggyőződéshez.

A vizsgált radikális jobboldali szereplők jellemzően négy módon indokolják, hogy miért tekinthető ideológiának a gender: (1) Azért, mert kritikarezisztencia és immunizációs stratégiák jellemzik: kizárja a kritikát a normatív elméleti kiindulópontok, valamint azok dogmatikus, zárt képviselése révén. (2) Azért, mert tagadja, hogy a biológiai tényezőknek hatása lenne a fiúk és lányok, illetve a férfiak és nők viselkedésére, pszichés működésére. (3) Azért, mert az a körülmény, hogy kritikai társadalomtudományról van szó, tudománytalanná teszi. Vagyis a genderellenes szereplők nem ismerik el, hogy normatív pozícióból tudományt lehessen művelni. (4) Azért, mert a nemek sokszínűségét, a transzneműséget és a nem bináris nemi identitásokat propagálja – és ez hamis tudás, hiszen két nem van.

Az 1. pontban felvetett kritikát annyira jogosnak találom, hogy a disszertáció egyik kiindulópontja is ez volt, nevezetesen az a megfigyelés, hogy a genderellenességet kutató szakirodalom jelentős részében a kritika, valamint a politikai célú démonizálás és homogenizálás szintjei normatív okokból összeecsúsznak, és ez gátolja a megismerést, illetve potenciálisan katalizátora az antagonisztikus ellenreakcióknak is. Ezzel kapcsolatban, csakúgy, mint a 2. pont kérdések esetében olyan kritikákat vetnek fel az új jobboldali szereplők, amelyek a gender studies-on, illetve a feminista és LGBT-politikán belül is vita tárgyát képezik. Vagyis a kritika nem alaptalan, azonban nem tekinthető a mező egészére jellemzőnek.

A 3. pont egy több évtizede zajló tudománypolitikai vitához kapcsolódik, ami arról folyik, hogy lehet-e normatív pozícióból tudományt művelni. A gender studies – mint az összes, a kritikai elméletek talaján álló perspektíva – önképe szerint is ideologikus, abból a tudománykritikai meggyőződésből, hogy nincs a társadalmi struktúrákon és hatalmi viszonyokon kívüli tudás. Ezzel azt is állítja, hogy a magát elfogulatlannak, nem

ideologikusnak láttató tudomány is ideologikus, csak nem tud róla, vagy szándékosan elfedi.

Ideológia-e a gender a 4. vád értelmében? Amire a dolgozatban szorítokozom, az egy – ahogy a frankfurti iskola képviselői neveznék – pozitivista ideológiakritika, vagyis a hamis tudatot kizárólag episztemikus értelemben vizsgálom: fennáll-e egy igaz-hamis értelemben eldönthető hamis tudás, vagyis egy tévedés állítások episztemikus státusával kapcsolatosan: például ténybeli tévedés; kognitív tartalomnak mondani valamit, ami empirikusan nem igazolható; értékítéleteket tényállításokként prezentálni; vagy egy társadalmi jelenséget természeti jelenségnek tartani. Az elemzésben arra jutok, hogy a magukat transz- vagy nem bináris neműnek vallók politikai követeléseinek egy része az ideológia kategóriájába sorolható. A nemi diszfória vagy nemi inkongruencia mint mentális kondíció valós, és nem mindig kezelhető terápiával, tehát lehetséges, hogy bizonyos felnőtteknek kínálhat jobb életet a nemi átalakító műtét. Ezzel szemben a transz-, illetve nem bináris politikai követelések egy része ennek a kisebbségi és empátiát érdemlő pozíciónak a társadalmi elfogadtatásán túlmegy, amennyiben ontológiai állításokat tesz: nevezetesen azt állítja, hogy kettőnél több nem van; azt, hogy a nemünk nem a testünktől függ; valamint azt, hogy a nemet meg lehet változtatni. Episztemikus értelemben – mai tudásunk alapján – ideológiának nevezhető a gender ilyen monologisztikus és voluntarista megközelítése.

A harmadik keret, amit én elnyomás-keretnek neveztem el, tartalmazza azokat az állításokat, amelyek szerint a „gender” valamilyen módon kívülről ránk erőszakolt nézetrendszer. ENSZ, EU, USA, a „Nyugat” – többféle eredete is lehet, a lényege az, hogy nemzetállam-feletti, és a vád pedig az, hogy aláássa a nemzeti szuverenitást. A helyi politikai ellenfelek pedig ezeknek a törekvéseknek a kiszolgálói. A német radikális jobboldalon utóbbiak elsősorban a „zöld-vörös mainstream” és a „hazug sajtó”-nak (*Lügenpresse*) titulált fősodorbéli média, Magyarországon pedig „az ellenzéki”, illetve liberális sajtó, valamint az ellenzék. A vád az utóbbiakkal kapcsolatban az, hogy ha ők kerülnének hatalomra, akkor nyugati mintára, illetve Brüsszel követelésének engedve jogszabályba, illetve gyakorlatba ültetnék a „gendert”. Ez az egyetlen keret a négyből, amelyet illetően számottevő különbséget találtam a magyar és a német adatok között. Az általam elemzett német adatok körében nem került elő a kelet–nyugat különbségtétel és a gyarmatosítás vádja a „gender” kapcsán: megjelent ugyanakkor a Nyugat, az USA, illetve az EU mint a nemzeti integritás és szuverenitás veszélyeztetői – a „gender” propagálásán

keresztül is. Ezt a keretet az Európán belüli centrum–(fél)periféria egyenlőtlenségek összefüggésében elemzem, amelyek Németország és Magyarország esetében nyugat–kelet-egyenlőtlenségekként artikulálódnak (Németországban ráadásul egy országon belül). Mind a gazdasági, mind a kulturális-szimbolikus, mind az episztemikus-tudományos aspektust illetően számos empirikus és elméleti kutatás született. Ez a három dimenzió a gender területén három témát illetően érhető tetten: a genderpolitika, a gender studies, valamint a feminista és LGBT-aktivizmus. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a külső elnyomás narratívája megragadja a genderellenesség egyik dimenzióját. A jobboldal projekciós felületként használja a megtapasztalt gazdasági, szimbolikus és episztemikus egyenlőtlenségek megragadására – amelyek ugyan nemcsak ennek a három genderterületnek a sajátosságai, de azokra *is* jellemzők. Ez kölcsönöz ennek a narratívának empirikus hihetőséget, így alkalmasak ellenségképnek, a hierarchikus nyugat-kelet-viszonyoknak, az EU-kritikának vagy az USA-hegemóniának a szimbolizálására.

A negyedik keretet a válság fogalmával fogtam egybe. A válság három tényező együttállásaként definiálható: fenyegetés (magas tétek), bizonytalanság (bizonytalan a kimenet) és sürgősség (azonnali cselekvés szükségessége). Ezt a két vizsgált diskurzusközpontú „gender”-beszédmódjában három dimenzióban tudtam megragadni: (1) a bizonyosságok elvesztése, (2) antropológiai forradalom, (3) a gyerekek. A válságmetaforika a kezdetektől áthatja a „gender”-rel és a gender mainstreaminggel kapcsolatos diskurzust mindkét országban. De míg a német új jobboldal szabad szemmel megfigyelhető történésekre, törvényjavaslatok formájában megjelenő törekvésekre hivatkozik, amikor a „genderideológia” fenyegetéséről és válságról beszél, addig Magyarországon a nyugati folyamatok alarmista és hiszterizáló recepciójáról van szó, összekötve azzal az állítással, hogy az ellenzék esetleges hatalomra kerülése esetén elkerülhetetlenül áldozatul esnének a gyerekek, a magyar kultúra, illetve a Magyarország által őrzött európai civilizáció. A dolgozatban ezért emeltem, hogy egyrészt földrajzi szempontok is befolyásolják, hogy válságnak tekinthető-e a „gender” és az a jelenség-halmaz (cancel culture, individualizált interszekcionalitás, stb.), amelyekbe ágyazódik (vagyis nem mindegy, hogy hol zajlanak az ellenzett folyamatok: belföldön vagy valahol másutt). Másrészt normatív szempontokról is szó van, amelyek azonban nem kétpólusúak: nem feltétlenül helyezhetők el a különböző kérdésekben egy konzervatív–progresszív tengelyen.

6. A dolgozat elméleti eredményei

Az összehasonlító empirikus folyamat- és keretelemzés alapján a dolgozat elméleti következtetéseit Chantal Mouffe agonizmus és antagonizmus fogalmai mentén foglaltam össze, amelyek segítségével nézetem szerint számot lehet vetni a „gender” politizálásának mindhárom funkciójával (ellenségkép, hegemonia és reflexió) a két vizsgált diskurzusközlés beszédmódjában. Az empiria alapján kijelenthető, hogy a genderellenesség nemcsak ellenségkép és hegemoniatörekvés, hanem reflexió is. A radikális jobboldal sokszor rémületkeltő, torz és túlzó állításainak empirikus hihetőséget kölcsönöznek a valós jelenségek. Illetve, úgy is lehet fogalmazni: a magyarországi jobboldali genderellenes keretek diszkurzív lehetőségstruktúrái a centrumországok – köztük Németország – progresszív követeléseit.

Az ún. progresszív oldal az emberi jogi konszenzusra – vagyis egy depolitizált, moralizáló állításra – hivatkozva bizonyos politikai álláspontokat eleve illegitimnek, „fób”-nak, kirekesztőnek bélyegez. A progresszív hegemoniatörekvés része tehát az is, hogy követeléseiket emberi jogoknak, ezáltal minimálkonszenzusnak deklarálják, amit megkérdőjelezni az emberi jogok megkérdőjelezésével lenne egyenértékű: ez ugyanolyan lejárató és démonizáló nyelvi stratégia, amilyennek az alkalmazásával a jobboldalt vádolják. Ezzel viszont a pluralizmus agonisztikus dinamikája nem léphet működésbe, ami a lefojtott konfliktusok antagonisztikus felszínre töréséhez vezet, illetve ahhoz, hogy a jobboldali, ellenhegemoniára törekvő politikai erők ezeket antagonisztikus formában politizálják, beépítik saját rövid és hosszú távú politikai céljaikba. A liberális demokrácia konszenzusalapú elgondolásának szerves része a politikai konfliktus patológiának láttatása, ezzel az agonizmus és az antagonizmus összemosása. Mindez a „gender”-t illetően is jelentkezik, olyan értelemben, hogy a gender fogalmával operáló kutatók és aktivisták hajlanak bármilyen kritikát az antidemokratikusság vádjával illetni. Ehhez is kapcsolódóan Mouffe nyomán a genderagonizmus és a genderantagonizmus kifejezéseit vezetem be.

A genderagonizmus jelöli azt a diszkurzív teret, ami annak elismerésén alapul, hogy a politika konfliktusos; hogy sem nem lehetséges, sem nem kívánatos cél a konszenzus; hogy különböző hegemon projektet vetélkednek – az úgynevezett progresszív oldalon is (akár bevallottan, akár bevallatlanul); és annak elismerésén is, hogy a „mi” megfogalmazásához, illetve a politikai identitáshoz „ők”-re is szükség van. Az utóbbi típusú viszonyoknak azonban nem kell szükségszerűen szimmetrikusnak lenniük, vagyis

nem biztos, hogy az egyik oldal „mi”-je a másik oldal „ők”-je, illetve fordítva. Sőt, egyetlen „mi”-hez tartozhat több „ők” is. Például a konstruktivista, genderkritikus feminista oldal egyszerre határozza meg magát a jobboldallal és a queer oldallal szemben, anélkül, hogy azt állítaná, hogy a két ellenfél egyetlen egy homogén „másik” volna. A genderellenesség a genderagonizmus keretén belül tehát a feminista vagy LMBT-aktivizmus egyes követeléseinek, illetve a gender studies egyes elméleteinek kritikáját jelenti, jöjjön ez a kritika akár a mozgalmakon vagy a tudományágon belülről, akár pedig kívülről, a fogalmak és a politikai célok hasznosságával, egyes elméleti megközelítések vagy konkrét tanulmányok tudományos értékességével kapcsolatban. És mivel nem minden diskurzus csupán, a genderagonizmus keretében legitimen felvethetőek olyan kérdések, hogy mikor mi tekinthető fenyegetésnek, forradalomnak, külső kényszerek vagy gyerekveszélyeztetésnek. Vagyis pusztán az a tény, hogy a tétet magasan vannak meghatározva – ami mobilizációs és identitásképző célt szolgál –, az állításokat nem cáfolja szükségszerűen.

A genderantagonizmus esetében azonban a genderellenesség a közös politikai teret vitatja el politikai ellenfeleitől, illegitim ellenségeként állítva be az ellenfeleket, akik „ránk” törnek, és ezért „velük” szemben minden eszköz bevetése megengedett, sőt, szükséges is lehet. Az ebben a keretben mozgó szereplőknek nem célja az antagonisztikus konfliktus pluralizmuskonformmá szelídítése; kimondottan a „mi” és az „ők” homogenizálásában érdekeltek, amiben a „mi” a morálisan jó, az „ők” pedig a morálisan rossz. A genderantagonisztikus beszédmód célja a homogénnek megrajzolt Másik lejáratása, neveltségessé tétele vagy kozmikus, a közösségre törő ellenséggé nagyítása – vagyis kiírása a politikai közösségből. Az ilyen értelemben vett genderellenes gyakorlat – mivel antipluralista – antidemokratikusnak tekinthető.

A német és a magyar radikális jobboldal genderellenes diskurzusának szereplői nem sorolhatóak be egységesen a genderagonizmus vagy a genderantagonizmus kategóriába. Ha valós politikai törekvésekkel vetnek számot, és azokat bírálják – higgadtan vagy polémikusan, hegemoniális célokat követve, vagy csak egy konkrét ügyre reagálva –, akkor a politikait agonisztikus módon fogják fel. A határátlépés egyrészt a homogenizálásban ragadható meg, vagyis annak állításában, hogy minden gender studies-kutató, minden gender-szakpolitikus, minden feminista és minden LMBT-aktivista, minden a *másik* oldalhoz tartozó politikus azonos ideológiát képvisel, és ugyanahhoz a lobbihoz tartozik. Másrészt a démonizáló és polarizáló gesztusban, vagyis az ellenfelek

ellenségként való megrajzolásában és bűnbakká tételében. Harmadrészt pedig megragadható a diskurzuson túl, az ellenségképzés antidemokratikus gyakorlatait legitimáló praxisában; ilyen a politikai ellenzék, illetve a szexuális és nemi kisebbségek jogainak megsértése, a politikai beavatkozás (vagy annak követelése) a tudomány területén, (Magyarországon a kormányzattal, Németországban a szélsőjobboldallal szemben) kritikus civil szervezetek zaklatása, támadása.

A genderagonizmus és a genderantagonizmus között a különbség tehát nem a kritika tartalmában rejlik, hanem a diskurzusnak a demokráciához való viszonyában. Ezen kívül, amint arra a reflexió dimenziója rávilágít, nem kizárólag a radikális jobboldali szereplőkön múlik, hogy a két konfigurációból melyik érvényesül.

Az agonisztikus konfliktusok létjogosultságának morális regiszterben történő elvitatása a progresszív oldalon kitermeli a maga antagonistikus ellenállását. A „genderideológia” elleni küzdelem ennyiben a progresszív oldal hegemón törekvéseire és diszkurzív stratégiáira adott válasz is. Ebben viszont a radikális jobboldali szereplők nem mouffe-i, hanem schmitti konfliktuskeretet és politikai stratégiát követnek, vagyis nem ellenfélként, hanem ellenségként tekintenek a „genderistákra”.

7. Konklúzió

A „gender”-kérdések és genderellenes politika a dolgozat benyújtásakor, 2021 őszén is szerepel a politikai napirendjén mindkét vizsgált országban. Mozgó célponttól lévén szó, nemcsak a higgadt, elemző pozíció fenntartása nehéz, de a kutatási eredmények is fenntartásokkal kezelendők. Az idő múlásával, a jelenségről való tudásunk bővülésével újabb szempontok és dimenziók merülhetnek fel, amelyek jelenleg még nem láthatóak – vagy amelyeket én még nem vettem észre, vagy amelyeknek nem tulajdonítottam kellő jelentőséget.

A dolgozattal az volt az ambícióm, hogy a német–magyar összehasonlítás, illetve a gyenge konstruktivista szemlélet révén magyarázatot adjak a terület kutatásának eddigi vakfoltjaira, és pontosabban megértsem a német és a magyar esetet, valamint a két eset nemzeti kontextuson túlmutató elemeit. A materiális és a diszkurzív közötti dialektikus viszonyt vizsgálva egyszerre elemeztem a politikai folyamatot és a politikai szereplők „gender”-rel kapcsolatos keretezéseit, illetve a keretezések tartalmát és a tartalmak diskurzuson kívüli vonatkozásait.

A keretek és a politikai folyamat együttes elemzése révén vált felismerhetővé az a három funkció, amit a „gender” antagonizálása a két radikális jobboldali diskurzuskoalíció politikájában betölt: ellenségkép, hegemonia és reflexió. Az azonosított funkciókat visszaintegráltam az elemzésbe a folyamatokat és a keretezéseket már a funkciókat szem előtt tartva elemeztem, illetve írtam újra. A készülő elmélet vezette a további empiriagyűjtést, és az újabb empiria szolgált a készülő elmélet ellenőrzésére. Mindezek során a megalapozott elmélet iteratív szemlélete és módszertana vezetett; a keretek azonosításában, a keretelemzés és a folyamatkövetés közti dialektikus kapcsolat fenntartásában is.

Az alkalmazott módszertani trianguláció és elméleti magyarázatadás nyomán a három fő dimenzió azonosítása, valamint az ezek közötti kapcsolódások feltárása a kutatásom legfőbb eredménye. Ellenségkép, hegemonia, reflexió: e három dimenzió együttes figyelembevételére van szükség a genderellenesség értelmezéséhez a két vizsgált országban. Az első két dimenzió a kínálathoz és a genderen túli tartalmakhoz, a harmadik a kereslethez és a gender tartalmához tartozik. Ha csak az első dimenzió, vagy az első és második dimenzió van a fókusz, akkor figyelmen kívül marad, hogy miért lehet ellenségkép, illetve hegemoniaharcban bevethető a gender fogalma. Ha csak a harmadik dimenzióra szűkítjük a kérdést, akkor viszont nem vesszük tekintetbe, hogy a progresszív követelésekkel szembeni tiltakozás populista hatalomgyakorlásba, illetve hatalmi törekvésbe ágyazódik, vagyis szelektál, dramatizál, homogenizál, polarizál. Ha a visszacsapás-érv jegyében a patriarchális, heteronormatív hegemonia megtartására korlátozódónak tartjuk a hegemonia és a reflexió dimenzióit, akkor figyelmen kívül hagyjuk, hogy a centrumországokban az utóbbi öt-tíz évben jelentkező progresszív törekvések és jogalkotási kezdeményezések mindezen túlmutatnak. Ezért van szükség mindhárom dimenzió befogására: hogy az új jobboldali szereplők rövid- és hosszútávú politikai céljait is értsük, ugyanakkor arra is választ adhassunk, hogy mely valóságselemek jelentik azt a diszkurzív lehetőségstruktúrát, aminek a talajára hullva a polarizáló, megbélyegző vádak empirikus hihetőséget kapnak.

